

IZLAGANJA

Anđela Jeličić

PRAVEDAN I MILOSRDAN BOG

Mr. sc. Anđela Jeličić

KBF – Zagreb, Teologija u Rijeci

UDK: [22.08+222/228]231.13(000.22)

Pregledni članak

Primljeno: 03.11.2011.

Božja pravednost i Božje milosrde dva su temeljna koncepta Božje objave i samoobjave u Starom i Novom zavjetu. Njihova važnost i težina potvrđene su brojem tekstova kojima se taj motiv provlači, ali i velikom teološkom i etičkom dilemom koje, eventualno, mogu svojom međusobnom tenzijom otkriti. Cilj je teksta dati sinkronijski biblijsko-teološki prikaz tema Božjega milosrda i Božje pravednosti, pokazati da se Bog objavljuje kao milosrdan u cijelome Starome zavjetu, te ukazati na to da je zahtjev istine inherentan svakom ostvarenju pravde i milosrda.

Ključne riječi: pravednost, milosrde, milost, istina, Mojsije, Aron, krivnja, grijeh.

* * *

Uvod

Ne samo da pravednost nije ljubavi nepoznata, odnosno da je tek alternativan ili pak usporedan put s ljubavlju: pravednost je "neodvojiva od ljubavi", pripada joj po samoj svojoj biti. Pravednost je prvenstveni put ljubavi ili, kako je običavao reći Pavao VI., njezina "najmanja mjera", sastavni dio one ljubavi koja se ozbiljuje "djelom i istinom" (1 Iv 3,18).¹ Izriče li pojam caritas u ovome

¹ BENEDIKT XVI., *Caritas in veritate – Ljubav u istini. Enciklika o cjelovitom ljudskom razvoju u ljubavi i istini upućena biskupima, prezbiterima, đakonima, posvećenim osobama, vjernicima laicima i svim ljudima dobre volje* (29. 6. 2009.), Dokumenti 158, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., br. 6 (dalje: CV).

tekstu cjelokupnu stvarnost Božjega milosrđa, otvoreno je pitanje. Također, možemo raspravljati o tome izriče li već navedena riječ *pravda* sve ono što u biblijskom kontekstu smatramo *pravednošću*. Tomu usprkos, smatram prije citirani tekst indikativnim za razumijevanje složenog odnosa zahtjeva pravde i zahtjeva ljubavi u svakoj situaciji.

1. Bog je neizreciv

Teme Božje pravde i Božjega milosrđa središnje su teme Starog i Novog zavjeta, u tekstovima koje datiramo u različita vremenska razdoblja. Biblijski pisci smještaju Božju pravdu i milosrđe u kontekst Božje samoobjave: to znači da u starozavjetnoj i novozaavjetnoj literaturi Bog sâm za sebe kaže da je pravedan i milosrdan, na što se čovjek poziva u molitvenom izričaju. Kronološka skica spoznaje ili objave Boga kao pravednog i milosrdnog vidjet će temu pravde i pravednosti u literaturi koja nastaje prije Babilonskog izgnanstva. Motiv milosrđa i milosti, s druge strane, snažnije obilježava literaturu koja nastaje za vrijeme i nakon Babilonskog izgnanstva. Pravednost će pak, u još kasnijoj mudrosnoj literaturi postati ideal obdržavanja Tore, odnosno Zakona. U Novom zavjetu, posebno Matejevu evanđelju, pravednost jest cjelokupna stvarnost volje *milosrdnog* Boga. U kontekstu Svetoga pisma dva se motiva u teološkoj perspektivi promatraju neodvojivo i ne isključuju se.

Ključan tekst za razmatranje Božjega milosrđa jest tekst iz Knjige Izlaska. Širi kontekst obuhvaća poglavlja 32-34. Izdvajamo riječi teofanije u 34, 6-7: *Jahve prođe ispred njega (Mojsija) te se javi: Jahve! Jahve! Bog milosrdan i milostiv, spor na srdžbu, bogat ljubavlju i vjernošću, iskazuje milost tisućama, podnosi opačinu, grijeh i prijestup, ali krivca nekažnjena ne ostavlja, nego kažnjava opačinu otaca na djeci – čak na unučadi do trećega i četvrtog koljena*. Ovome ćemo pridodati tekst koji prepoznamo kao anticipaciju teofanije u poglavlju 33, 19: *Bit ću milostiv kome hoću da milostiv budem; smilovat ću se komu hoću da se smilujem*.

Božje se ime u ovome tekstu ponavlja dva puta. Cjelokupna židovska tradicija smatra da je Božje ime neizgovorivo, stoga ovaj dvostruki izgovor na samom početku Božjega predstavljanja ima pedagoški značaj. Neizgovaranje se može tumačiti kao stav strahopoštovanja prema svetom, koje za čovjeka ostaje po sebi u potpunosti nedohvatljivo. Iz tog proizlazi da čovjeku nije pridržano ni potpuno shvaćanje svega što Bog jest. Stoga i ovo pojačano, dvostruko izgovaranje *neizgovorivog*, želi pripremiti čitatelja na težinu opisa koji slijedi: a slijedi nabrojanje karateristika osobe, koje se služi semantičkim poljem emocija i odnosa (*srdžba, ljubav, vjernost, milosrđe, milost*) i prava (*opačina, grijeh, prijestup, krivac*). Težinu teksta otkriva u ljudskom iskustvu međusobna suprotstavljenost emocionalnih stanja (npr. *ljubav* i *srdžba*). U svom širem kontekstu odlomak predstavlja vrhunac razgovora između Mojsija i Boga na gori Sinaj.

Neizrecivo iskustvo Boga u Bibliji opisuje se riječima i slikama koje mogu biti u međusobnoj tenziji. S obzirom na to da cjelovitost i načelo jedinstva Svetoga pisma ne dopuštaju kontradikciju u tako važnom pitanju, potrebno je istražiti koji aspekt može uravnotežiti naše poimanje Božjega milosrđa i pravednosti? Istovremeno, nužno je uočiti teološku i etičku dilemu.

2. Na koji način Stari zavjet svjedoči o Božjem milosrđu?

Čitatelj teksta Izl 34, 6-7 mora obratiti pozornost na redosljed riječi. Božja samoobjava na Sinaju otvara se slikom milosrdnog i milostivog Boga, i tek nakon toga slijedi spomen srdžbe, ljubavi i kazne. Sličan redosljed poštuje se i u drugim oblicima navještaja u cijelome Svetom pismu.²

2 Tako će se, primjerice, Matejevo evanđelje otvoriti spomenom milosrđa očitovanom tijekom povijesti, o čemu svjedoči Isusova genealogija. Usp. Barbara REID, Which God is With Us, u: *Interpretation*, 64 (2010.), 379-389, 380. Članak obrađuje pitanje napetosti između milosrđa i pravednosti Božje, na primjeru nasilnog završetka Matejevih prisposoda.

2.1. Milosrdan i milostiv

Milosrdan i milostiv je Gospodin, spor na srdžbu i dobrostiv (Ps 103,8; Izl 34,6). Ovaj se izraz, poput refrena, ponavlja u više biblijskih tekstova te ga neki autori smatraju tzv. formulom milosrđa.³ Izdvajamo dva pridjeva koji se u Starom zavjetu koriste gotovo ekskluzivno za Boga: milosrdan – *raḥûm* i milostiv *ḥannûn*.⁴ Iako u prijevodu zvuče pomalo nalik jedna na drugu, dvije hebrejske riječi predstavljaju dva različita koncepta. Riječ *milosrdan* izvodi se iz glagola *rḥm*, istom polju pripada i imenica milosrđe – *raḥamîm*, i posebno termin koji označava majčino krilo (*reḥem*, ili *raḥam*). Legitimno je interpretirati pojam kao oznaku majčinske strane Božje slike; koji je posebno naglašen tamo gdje je Bog prikazan kao Otac. Milosrđe dakle pripada očinskoj, stvaralačkoj ljubavi. Majčinska je ljubav bezuvjetna, dok očinska može sadržavati i dimenziju zasluženosti; zato će u biblijskom izričaju milosrđe biti vezano uz *one koji ga se boje. Kako se otac smiluje dječici, tako se Jahve smiluje onima što ga se boje* (Ps 103,13).⁵

Riječ milostiv (*ḥannûn*) opisuje ono što možemo nazvati snagom privlačnosti, kvalitetom koja iz nekog razloga pobuđuje simpatiju. Biblijski pisci povezat će *milost* i *gledanje* te će izričajem *pronaći milost u nečijim očima* otkriti spontanu dimenziju odnosa: nitko nikome ne duguje milost.⁶ I dok primijenjena na ljude riječ može izricati pristojnost,⁷ primijenjena na Boga u izrazu *pronaći milost u (Božjim) očima* ima veliku težinu: označava potpun preokret. Primjerice, pravedni Noa bit će spašen zato što je pronašao milost

3 Rolf RENDTORFF, *The Canonical Hebrew Bible. A Theology of the Old Testament*, Leiden, 2005., 623. To je naslijeđe povijesno-kritičke metode koja pretpostavlja upotrebu pojedinih izričaja (rečenica, formula, refrena) i izvan nje poznatog literarnog konteksta. Rendtorff će u citiranoj knjizi usustaviti teologiju Staroga zavjeta i temeljem takvih *formula*. U većem dijelu članka slijedimo njegov prikaz, zbog sustavnosti, ali i izuzetnog odabira ključnih biblijskih tekstova.

4 Riječ *raḥûm* u Starome zavjetu dolazi 13 puta, od toga je 12 puta sigurno projicirana na Boga, a samo jednom kontekst dopušta da se riječ shvati kao ljudska karakteristika (Ps 112,4).

5 Rolf RENDTORFF, *The Canonical Hebrew Bible. A Theology of the Old Testament*, 623, 625.

6 Gianni BARBIERO, *Dio di misericordia e di grazia. Rivelazione del volto di Dio in Esodo 32-34*, Cassale Monferrato, 2002., 104.

7 Ova interpretacija počiva na jedinom tekstu koji u Starome zavjetu dopušta takvu interpretaciju, slično kao kod riječi *raḥum* (Ps 112,4).

u Božjim očima, a preokret koji se ovdje događa tiče se budućnosti cijeloga čovječanstva.⁸

Knjiga Izlaska na praktičan način osvjetljava nezasluženu milost: *Uzmeš li svome susjedu ogrtač kao zalog, moraš mu ga vratiti prije zalaska sunca, jer to mu je jedini ogrtač kojim omata svoje tijelo, i u kojem može leći. Ako zavapi k meni, uslišat ću ga, jer ja sam milostiv* (Izl 22,25-26). Je li milost ovdje izvor nepravde – jer Bog milostivo uslišava i vapaj dužnika? Ne, ovdje vrijedi drugo načelo: pravda se ne može uspostaviti novom nepravdom. Dakle, onaj koji nije vratio svoj dug, a prema njemu je (u ime pravde) učinjena nepravda, može vapiti k Bogu koji će ga uslišiti – zato jer je Bog milostiv, tj. njegova je dobrota neuvjetovana.

2.2. Istina (vjernost) i ljubav

Unutar tvrdnje o Božjem milosrđu u Izl 34,6-7, nalazimo i riječi *vjernost*, *'emet*, i *ljubav*, *hesed*. Riječ *hesed* spada u vrlo bremente riječi i nije ju moguće prevesti samo jednom riječju. U kontekstu Knjige Izlaska njezino značenje (*rab hesed – bogat ljubavlju*) osvjetljeno je ulaženjem u suprotan koncept: *spor na srdžbu*. To je ljubav, odnosno solidarnost kakvu poznaju rodbinski povezani ljudi, *hesed* je spona koja povezuje pojedince u kolektivno ja, tamo gdje više nema ja i ti nego mi.⁹ Koristi se u profanom i religioznom rječniku, posebno u Psalmima (više od 120 puta), gdje odjekuje kao liturgijski refren (Ps 136 i 118).

U paru s njom naš tekst donosi i riječ *'emet*, čije značenje ide od *vjernosti*, *pouzdanosti* do *istinitosti*. U kontekstu ljubavi i milosrđa, *'emet* označava sigurnost, kao bitan aspekt ljubavi, koja sad dopušta i vremensku perspektivu bez kraja: ta je *ljubav do vijeka*, vječna. Riječ *'emet* (*vjernost*, *istina*) dolazi u paru s riječi *hesed* (*ljubav*, *milost*, *dobrota*) u 33 stiha u Starome zavjetu. Najčešće su u sintagmi (koju u hrvatskom obično prevodimo *dobrota* i *vjernost*), a koja označava sadržaj Božjega blagoslova, kako kod proroka (Mih 7,20: *Udijeli Jakovu vjernost svoju, dobrotu svoju Abrahamu, kako si se*

8 Gianni BARBIERO, *Dio di misericordia e di grazia. Rivelazione del volto di Dio in Esodo 32-34*, 104.

9 *Isto*, 144.

zakleo ocima našim od dana iskonskih) tako i u mudrosnoj literaturi (Izr 14,22: *Koji snuju zlo, ne hode li stranputicom, a zar nisu dobrota i vjernost s onima koji snuju dobro?*). Posebno je indikativan tekst proroka Hoš 4,2: *Nema više vjernosti, nema ljubavi, nema znanja Božjega u zemlji, već proklinjanje i laž, ubijanje i krađa, preljub i nasilje, jedna krv drugu stiže*. Hošea nam anititetičkim paralelizmom pokazuje da je riječ *'emet* antonim *proklinjanju i laži*. To znači da ovdje odjekuje u svom temeljnom značenju *istina*, kao preduvjet ljubavi kojoj je vrhunac *znanje Božje*, poznavanje Boga, tj. pravedan život po Božjim zapovijedima. Stoga početak Hošea stih možemo prevesti i ovako: *nema više istine...* To nije samo retorička figura. Dimenzija istine u govoru o ljubavi (Božjoj) posebno dolazi do izražaja u pokorničkim tekstovima. Pozivanje na Božju ljubav kreće od osvjetljavanja istine o čovjekovoj situaciji – koja je nerijetko obilježena grijehom. Stoga pokornički izričaji i vapaji krećući iz svijesti o grijehu – istine o čovjeku, pripremaju ispovijedanje Božje ljubavi – istinu o Bogu.

2.3. Kontekstualno značenje milosrđa i milosti

Kontekst nam osvjetljava i konkretno značenje milosrđa: ono je vječno, za razliku od gnjeva koji je privremen; obnavljajuće je i ne može biti uvjetovano. Izdvajamo tekstove: *U iskri gnjeva, na tren sam ti sakrio svoje lice, ali s vječnom ljubavlju tebi ću biti milosrdan* (Iz 54,8); *smilovat ću se na stanove njegove: na razvalinama njegovim bit će opet grad sazidan* (Jr 30,18). Počevši od teksta iz Izl 34, treba uočiti da su *odbacivanje i gnjev*, tj. kažnjavanje vremenski ograničeni *na tren*, na četiri generacije: *ali krivca nekažnjena ne ostavlja, nego kažnjava opačinu otaca na djeci – čak na unučadi do trećega i četvrtog koljena*. S druge strane, milosrđe je vječno, proteže se na tisuću koljena (Izl 34,7).

O neuvjetovanosti Božje milosti čitamo na primjeru Mojsija, koji će pregovarati s Bogom kao jedini preostali sugovornik Božji, jer nalazi *milost u Božjim očima* (Izl 33,12). Milost ostaje pridržana Božjoj volji, o čemu svjedoči tekst Izl 33,19: *Bit ću milostiv prema kome želim biti milostiv, i smilovat ću se onome kome se želim smi-*

lovati (Izl 33,19).¹⁰ Izraz ne podsjeća slučajno na Izl 3,14: *Ja jesam koji jesam*. Ton i retorička figura sugeriraju: Bog će biti milostiv i milosrdan, ali prema kome su milost i milosrđe usmjereni – to ovisi samo o njemu. To znači da se Božja milost ne podrazumijeva i njome se ne može raspolagati, što će ostaviti našu temu trajno otvorenom. Korištenjem retoričke figure *idem per idem*, jedan od sugovornika želi završiti raspravu, pri tome bez želje (ili mogućnosti) da pobliže objasni svoje razloge. Taj je postupak stran klasičnoj grčkoj retorici, ali inherentan ponavljanjima obilježenoj biblijskoj retorici. Postupak se odmiče od racionalne argumentacije koja želi podastrijeti logične razloge, no ovdje je opravdan samim sadržajem razgovora, u kojemu je predmet Božje milosrđe i milost: ono uvijek ostaje čista i slobodna Božja odluka koju *nije potrebno* racionalno argumentirati.¹¹ Ipak, biblijski tekstovi ne govore o kapricioznom i nepredvidljivom Bogu: tome svjedoči opetovani zaziv molitelja u Psalmima koji su, utemeljeni u sigurnosti spoznaje Božjega milosrđa, zazivali Boga imperativom glagola *hnn*: *Smiluj mi se* (Ps 4,2; 6,3; 9,14...., ukupno više od dvadeset puta).

2.4. Milosrđe iz perspektive propasti

U četiri ključna teksta nalazimo navedene izraze, *milosrdan i milostiv*: Jl 2, Jon 4, Neh 9 te Ps 86. Zajednička im je nit iskustvo propasti koje se javlja bilo kao najava propasti, stanje grijeha, ili drugo stanje odbačenosti. Propast je posljedica logike (ili mehanizma) ljudskoga ponašanja – to je slobodan čovjekov odabir koji raste s čovjekovim udaljavanjem od Boga. Biblijski čovjek percipira propast kao neminovnu Božju kaznu. U tom kontekstu posebno snažno odjekuju riječi proroka, koji unutarnju povezanost grijeha i nesreće otkrivaju u času nevolje.¹² Ipak, najavljena propast nije po-

10 Treba uočiti da se ovdje koriste i korijen *rhm* i korijen *hnn*. Dakle, i milost i milosrđe.

11 Usp. Jack LUNDBOM, God's Use of Idem per Idem to Terminate Debate, u: *Harvard's Theological Review*, 71 (1978.), 193-201, ovdje 194. Slični se primjeri nalaze u Starom i Novom zavjetu, npr. Est 4,16 i Iv 19,22, gdje se figura koristi ne bi li se završila rasprava među ljudima. S druge strane, ako retorički analiziramo Božje govore o pravednosti i sudu, uočavamo da u tom kontekstu Božje djelovanje uvijek prati racionalna argumentacija i logičan slijed postupaka. Usp. i Claus WESTERMANN, *Basic forms of Prophetic Speech*, Philadelphia – Westminster, 1967., 97-98.

12 Irena AVSENIK NABERGOJ, Neki aspekti shvaćanja grijeha, krivnje i kazne u Starom zavjetu, u: *Bogoslovska smotra*, 76 (2006.), 820.

sljednja Božja riječ, naime, on se može predomisliti: Jona će reći *ti se sažališ zbog propasti* (Jon 4,2) te će, u kontekstu knjige o Joni, Bog od uništenja odustati zato što je milosrdan. Joel također govori o mogućnosti da se Bog predomisli, tj. nad najavljenim *zlom razali* (Jl 2,13).

U Psalmu 86 molitelj je iskusio veliku Božju dobrotu jer navodi da ga je Bog spasio od *podzemlja* (*še'ol*, r. 13). Pred *oholicama* što nasrću na njegov život, molitelj se poziva na milosrdnog i milostivog Boga (r. 15). S obzirom na spomen praštanja u r. 5, vapaj ovoga čovjeka otkriva čovjekov grijeh kao najveću propast iz koje čovjek izlazi – po Božjoj milosti.

Pokornička molitva u Neh 9,6-37 obraća se Bogu oprosta (*'elohah seliḥot*) riječima: *ti si milosrdan i milostiv*, želeći ga podsjetiti na obećanje oprosta. U tekstu je naglašeno: *Bog* nije uništio svoj narod, mada ih je predao drugim narodima (r. 31), poštediti ih je zbog *velikog milosrđa*.

U velikoj zahvalnici u Ps 103 Božje milosrđe otkriva se u otpuštenju grijeha. Na početku Psalma utvrđuje se: *on oprašta sve tvoje krivnje*. Izričaj se temelji na sigurnosti da je Božji gnjev kratkoga vijeka (r. 9) te da ne uzvraća mjereći nam grijeha i krivnje (r. 10). Naprotiv, on će udaljiti od nas naše grijeha *koliko je istok daleko od zapada* (r. 12).

Zaključujući, možemo reći da je milosrđe odgovor unutarnjem iskustvu pojedinca koji se nalazi u stanju krivice, patnje ili boli (*Dives in misericordia*, 4). Opisi Božjega milosrđa u Bibliji retorički su otvoreni: pisac bilježi Božje milosrđe, ali ga teško argumentira. Primjerice, Iz 2. poglavlje; zatim spas iz izgnanstva (Iz 43,4; Pnz 6,4-8), s obzirom na to da proizlaze iz Božje vjernosti i ljubavi, tj. iz Boga samoga, ne donose drugoga (logičnog) objašnjenja.

3. Bog je pravedan

Pravednost se u Starom zavjetu izriče riječju *tsdaqah* i izvedenicama iz korijena *tsdq*, koje temeljno izriču harmonične odnose.¹³ U stvarnosti, koja je obilježena čovjekovim grijehom, uspostavljanje pravednosti nužno uključuje pomirenje. Stoga teme pravednosti i pomirenja otvaraju veliku temu opraštanja jer pomirenje je moguće samo ako netko *nosi* posljedice nečijega grijeha. U širem kontekstu Izl 32-34 govori se upravo o praštanju jer ulazeći dublje u tekst spoznajemo da Bog uzima na sebe grijeh naroda kako bi s tim narodom mogao biti u zajedništvu.¹⁴

Kao riječ *ljubav* (*hesed*), i riječ ili koncept *pravde* (*tsdq*) često biva praćena riječju *vjernost*, tj. *istina* (*'emunah*, *e'met*).¹⁵ Stoga zaključujemo da se istina i pravda također očituju zajedno. Ne radi se o pravdi koji bi zadovoljila samo formu već se radi o intervenciji koja je pravedna baš zato što otkriva istinu, razotkrivajući namisli ljudskih srdaca. *I Gospod neće oklijevati niti će odgađati, dok ne satre bedra nasilnicima i ne osveti se narodima, ne iskorijeni mnoštvo oholica i ne slomi žezlo opakima; dok ne plati svakome po djelu njegovu i ne prosudi čine ljudske prema namisli njihovoj* (Sir 35,19-22).

Pravda nije apstraktan pojam utopističkoga svjetonazora već konkretan zahtjev tenzijama obilježene egzistencije.¹⁶ Zato je pravda u književno-umjetničkom, liturgijskom izričaju Svetoga pisma zahtjev vapaja koji je upućen pred Bogom, izravno Bogu kratkom

13 Korijen u Starome zavjetu nalazimo oko 523 puta, najčešće u prorocima, posebno kod Deuteriozaije, u Psalmima i mudrosnoj književnosti. Vidi: B. JOHNSON, *tsdq*, u: Johanness G. BOTTERWECK – Helmer RINGGREN – Heinz-Josef FABRY (ur.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, XII, 243.

14 Gianni BARBIERO, *Dio di misericordia e di grazia. Rivelazione del volto di Dio in Esodo 32-34*, 72, 155.

15 Od 20-tak primjera, koje važnima čini izjednačavanje, tj. paralelizam pojmova, izdvajamo: Ez 18,9: *po mojim naredbama hodi i čuva moje zakone, postupajući po istini – taj je zaista pravedan i taj će živjeti, riječ je Jahve Gospoda*; Ps 85,12: *Vjernost će nicat' iz zemlje, Pravda će gledat' s nebesa*; Ps 89,15: *Pravda i pravednost temelj su prijestolja tvoga, ljubav i istina koračaju pred tobom*; Iz 48,1: *Čujte ovo, kućo Jakovljeva, vi koji se zovete imenom Izraelovim i koji ste izišli iz voda Judinih! Vi koji se Jahvinim imenom kunete i slavite Boga Izraelova, ali ne u istini i pravdi*.

16 U enciklici *Spe Salvi*, paragraf 44, pitanje pravde definira se kao ključno pitanje pred poviješću i pred samim Bogom. Usp. BENEDIKT XVI., *Spe Salvi – U nadi spašeni. Enciklika vrhovnog svećenika biskupima, prezbiterima i đakonima, zavjetovanim osobama i svim vjernicima laicima o kršćanskoj nadi* (30. 11. 2007.), Dokumenti 149, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008.

riječju *zašto?*¹⁷ Zašto Bog, koji je obećao dobrotu i vjernost, dopušta patnje? Mnogi psalmi započinju upravo tim pitanjem (Ps 10,1; 22,1; 74,1.11) koje kulminira u zahtjevu: *poživi me zbog svoje pravednosti* (Ps 143,11); ili Ps 71,2: *U pravdi me svojoj spasi i izbavi*. Molitelj opisuje iskustvo ostvarenja pravednosti kao *pomoć* (*tešu'ah*, Ps 71,15), kao iskustvo spasenja.¹⁸ Pravednost i spasenje, Božja intervencija u korist onoga koji trpi pojašnjene su i paralelnim izričajima: *'emunah, e'met, hesed: Tvoju pravdu neću kriti u srcu, kazivat ću vjernost tvoju i tvoj spas. Tajit neću dobrote tvoje, ni tvoje vjernosti velikoj skupštini* (Ps 40,11). Pravda je (u pjesničkom izričaju vjernikova iskustva) izjednačena s *vjernošću, ljubavlju i istinom*.

Osim tekstova Staroga zavjeta koji ispovijedaju pravednoga Boga, u nadi u spasilačku Božju pravednost što pomaže i smjera na budućnost, važni su i tekstovi u obliku pokajničkih, penitencijalnih molitava (Ezr 9, Neh 9, Dn 9) koje literarno upućuju na beznadne babilonske okolnosti. Slično kao i vapaj za milosrđem, i Božja se pravednost ispovijeda u kontekstu ispovijedanja vlastitih grijeha. Velika pokornička molitva u Ezr 9 završava ispoviješću: *Gospodine, Bože Izraelov, ti si pravedan... evo nas pred tobom s grijehom svojim! Zaista ne bismo zbog njega smjeli stajati pred tobom!* (Ezr 9,15). Svjestan da pred pravednim Bogom ne mogu stajati u grijehu, Ezra kasnije uvodi imperativ korjenite i teške promjene.¹⁹ Pravednost, dakle, inzistira na promjeni.

Tvrdnja *ti si pravedan*, ispovjeđena je u velikoj pokorničkoj molitvi u Nehemiji 9, koja će retrospektivno interpretirati Božja djela u povijesti Izraela od obećanja Abrahamu, kao djela Božje pravednosti.²⁰ *Jer ti si pravedan* (r. 8) ovdje znači *želiš spasiti*. Isti izričaj ponavlja se i kod spomena tragične sudbine Božjega naroda (r. 33), kad se pogled upravlja od kazne prema vjernosti Božjoj. Pravednost je i u ovome tekstu povezana sa spasenjem: činjenica da je narod opstao unatoč svojim grijesima, ali i svijest o tome da je pročišćen nevoljama – razlozi su za ispovijedanje pravde. Praved-

17 Rolf RENDTORFF, *The Canonical Hebrew Bible. A Theology of the Old Testament*, 630.

18 *Isto*, 631.

19 Promjena će se ticati svake obitelji (moraju otpustiti žene strankinje).

20 Usporedi sa sljedećim tekstovima: Post 15,6; 1 Mak 2,52; Rim 4,3.

nost je specifični izričaj dobrote koja osvjetljava stvarnost čovjeka ili naroda te on spoznaje svoje palo dostojanstvo.

U svim trima pokorničkim molitvama ispovijest vjere u pravednog Boga nalazi se u dvostrukom kontekstu, između grijeha (krivnje) i milosrđa.²¹ S jedne strane, dominira motiv ispovijedi grijeha zajednice (Ezr 9,15; Neh 9,33; Dn 9,15), koja je Boga *nakon toga* proglašavala pravednim (usp. 1 Kr 8,33; 2 Ljet 12,6; Tuž 1,18). S druge strane, u pokorničkim je molitvama uvijek izrečena svijest o Božjem milosrđu. Molitelj vjeruje da se Bog brine za svoj Savez te mu se obraća kao *Bogu milosrđa i oprosta* (Dn 9,9) i na kraju kaže: *ne molimo te temeljeći se na svojoj pravednosti, nego na tvom velikom milosrđu* (r. 18).

Božja pravednost i Božje milosrđe konvergiraju jer je pravednost, baš kao i milosrđe, utemeljena u istini i ljubavi. U Psalmima i Deuteroizajjinim testovima svjedočimo sintezi *milosti i pravde: Milostiv je i pravedan Gospodin, Bog naš je milosrdan* (Ps 116,5; slično i Ps 112,4). Božja pravednost i njegova dobrota međusobno se pojašnjavaju sinonimnim paralelizmom: *Pravedan si Gospodine na svim svojim putevima, i dobar (ḥasîd) u svemu što činiš* (Ps 145,17). Rendtorff s pravom uočava najjaču sintezu kod proroka Izaije, koji izjednačava pravednost i spasenje: *Gospodin, jedini Bog, jest Bog pravedan i spasitelj ('el caddiq umošia', Iz 45,21).*²²

U Novome će zavjetu tema pravednosti (*dikaiousyne*) dominirati Poslanicom Rimljanima i Matejevim evanđeljem. Matej će posebno u Govoru na gori, ali i u opisima ljudi koji su definirani kao pravedni, profilirati značenje: tražiti pravednost znači tražiti Božju volju.

3.1. Kazna i milosrđe

Svjedočanstvo o sinajskom Bogu milosti i milosrđa iz Knjige Izlaska specifično je po tome što uvodi opis kazne i kažnjavanja: *iskazuje milost tisućama, podnosi opačinu, grijeh i prijestup, ali krivca nekažnjena ne ostavlja, nego kažnjava opačinu otaca na djeci*

²¹ Rolf RENDTORFF, *The Canonical Hebrew Bible. A Theology of the Old Testament*, 631-632.

²² *Isto*, 632.

– čak na unučadi do trećega i četvrtog koljena (Izl 34,7). Rendtorff precizira: milosrđe i milost Božja mogu se shvatiti iz tenzije, iz onoga što čovjek percipira kao silu koja kažnjava.²³

Bog otpušta grijeh neizmjenom broju (Pnz 7,9 govori o tisuću generacija) i Božje milosrđe ima zadnju riječ, ali ne ostavlja prekršaje zakona nekažnjenima: *ništa ne ostavlja nekažnjeno*. Ps 30,6: *njegov je gnjev samo na tren, ali njegova je dobrotu za cijeli život*. Molitelj u Hab 3,2 stapa slike: *U gnjevu sjeti se tvojega milosrđa*. I prorok nesretne ljubavi Hošea (2,23) naviješta da će ona kojoj je prvo ime *lo' ruhamah (ne-mila)* u budućnosti biti preimenovana u *ruhamah, ljubljena*, ona koja je *zadobila milosrđe*. S obzirom na to da je na kraju uvijek Božje milosrđe, smisao kazne profilira se kao pročišćenje, a ne uništenje.

4. Pravednost, ljubomora i gnjev

Koncept pravednosti priziva svijet propisa i zakona, zato iznenađuje povezanost sa slikama ljubomore i gnjeva koje, osim što pripadaju semantičkom polju emocija, mogu predstavljati i slabo kontrolirano ponašanje. Ipak, povezanost s emocionalnim iskustvima potvrđuje bitnu dimenziju biblijskoga poimanja pravednosti: pravednost je pitanje ljubavi. Bog s čovjekom ulazi u odnos ljubavi, a ljubav traži ekskluzivnost; ovo nas shvaćanje vodi do drugoga lica povrijeđene ljubavi – ljubomore.²⁴ Bog je ljubomoran (*'el qanna'*, Izl 20,5; Pnz 5,9; Još 24,19), tj. Bog je revan za svoje. U Dekalogu je zabranjeno štovanje drugih bogova ili idola, i svako odstupanje od te zapovijedi izazivat će *ljubomoru* Božju (*qn'*, Br 25,11; Pnz 29,19) i njegov gnjev (Pnz 9,19; 29,26). Ljubomora Božja usmjerena je prema vlastitom narodu te može biti izrazom Božje strasti za dobrobit naroda (Ez 39,25). Izaija će u velikoj metafori Boga kao *ratnika* (*'iš milhamot, čovjek ratnik*) reći kako Bog *budi* svoju *revnost* (Iz 42,13), zaogrnuo se *pravednošću* kao okloпом, odjenuo štit *spasenja* i ovio

²³ Isto, 627.

²⁴ Gianni BARBIERO, *Dio di misericordia e di grazia. Rivelazione del volto di Dio in Esodo 32-34*, 34.

ljubomorom kao plaštem (Iz 59,17). U drugoj metafori o ljubomori i gnjevu govorit će se kao o *vatri* (Pnz 4,24; Sef 1,18; Ps 79,5).

Božja ljubomora nije hirovita, ona je motivirana nepravdom, kršenjem prve i druge zapovijedi, zato je proročko tumačenje prepoznalo povezanost Božje ljubomore s Božjom svetošću. Proroci će pokazati da svako Božje djelovanje koje čovjek percipira kao iskaz ljubomore, sadrži u sebi i sjeme preobrazbe, preokreta. Dan Gospodnjega gnjeva, u kojem će vatra ljubomore progutati sve (Sef 1,18; 3,8), bit će istovremeno dan vatre pročišćenja, nakon čega Bog ostavlja *ostatak Izraelov*, pročišćen, ponizan i siromašan narod koji će se oslanjati na Božje ime.

Na čemu se temelje izričaji o Božjoj ljubomori koja rezultira gnjevom? Polazna je točka povijesno iskustvo nesreće, uništenja, nakon kojega slijedi preispitivanje i interpretacija.²⁵ Proroci naslućuju, zbog svetosti Božje revnost se opetovano okreće protiv Izraelove nevjere. Nesreća je interpretirana kao ljubomora Božja – u potpunosti usmjerena na ponovno uspostavljanje odnosa, kako bi Izrael ponovno postao njegov narod, u obliku *ostatka*. To čini razliku: ljubomori nije cilj uništenje već pročišćenje. Antropološki, treba uzeti u obzir da ljubomoran može biti samo onaj kome je stalo: onaj koji je ravnodušan, ne pokazuje ljubomore.²⁶

5. Čovjek pred zahtjevom pravde i milosrđa

Iako je pozvan biti čovjekom pravde, istine i milosrđa, cjelokupna čovjekova povijest, skicirana antropologijom biblijske prapovijesti i povijesti, svjedoči o ljudskim poteškoćama u shvaćanju, prihvaćanju i primjeni zahtjeva pravde, istine i milosrđa. Sva tri zahtjeva pretpostavljaju edukaciju, poznavanje zakona i modela djelovanja, ali i empatiju, odnosno odgoj srca za suosjećanje s drugom osobom.

Pedagogija Staroga zavjeta, u skladu s vremenom i prostorom u kojemu sam tekst nastaje, stavlja pred čovjeka jasne zapovijedi

25 Takve su nesreće, primjerice, uništenje Samarije, 721; uništenje Jeruzalema, 587 itd.

26 Gianni BARBIERO, *Dio di misericordia e di grazia. Rivelazione del volto di Dio in Esodo 32-34*, 34.

(a zakon je dar Božji) koje uređuju odnose s drugim ljudima. Ipak, Novi zavjet, posebno Matejevo evanđelje, još jače naglašava kako je zahtjev pravednosti pred čovjeka stavljen kao posljedica Božjega milosrđa. Zato što je Bog čovjeku milostiv i milosrdan, čovjek mora biti *pravedan* (*dikaious*).²⁷ Biblijski pojam pravednosti nadmašuje klasičnu Sokratovu definiciju, po kojoj je pravednost *dati svakomu što mu pripada*.²⁸ Biblijski pojam pravednosti, izrečen grčkom riječju *dikaiousyne*, podrazumijeva harmonične odnose s Bogom, samim sobom, drugima, svijetom, cjelokupnim stvorenjem. Pavlova je definicija u Rim 3,20-24 najobuhvatnija jer pravednost definira kao *dar Božjeg milosrđa*.²⁹

6. Odnos proroka prema istini

Tekst iz Izl 34,6-7 u svom širem kontekstu (poglavlja 32-34) predstavlja literarnu i psihološku studiju o ponašanju u slučaju prijestupa. U poznatoj zgodi o izradi zlatnog teleta, kad narod na Sinaju upada u grijeh idolatrije, profiliraju se dva glavna lika. Mojsije jasno prepoznaje prijestup, opominje narod (zastupajući Boga pred narodom) te kasnije zagovara narod pred Bogom (zastupajući narod pred Bogom). Time se Mojsije otkriva kao čovjek *pravde* jer uočava prijestup, čovjek *istine* jer ne skriva narodu istinu o težini njihova postupka. Također je Mojsije čovjek *ljubavi* jer traži Božju milost i milosrđe za taj isti narod. Ako Aronovo ponašanje u toj istoj situaciji vrednujemo temeljem Božje samoobjave, vidimo da Aron pada na sva tri ispita: neosjetljiv je za pravdu jer ne vidi prijestup, bez osjećaja je za istinu – jer ne otkriva narodu njihovo palo stanje, i bez ljubavi je – jer ne pokušava obraniti narod. Za razliku od Mojsija, Aron ne zastupa Boga pred narodom, i ne zastupa narod pred Bogom.³⁰

27 ...*da budete sinovi svoga Oca koji je na nebesima, jer on daje da sunce njegovo izlazi nad zlima i dobrima i da kiša pada pravednicima i nepravednicima* (Mt 5,45); usp. ...*budite milosrdni kao što je Otac vaš milosrdan* (Lk 6,36).

28 Prema četvrtoj knjizi Platonove *Republike*.

29 Barbara REID, *Which God is With Us*, 381, br. 2.

30 Gianni BARBIERO, *Dio di misericordia e di grazia. Rivelazione del volto di Dio in Esodo 32-34, 57-59*.

Kriterij za vrednovanje njihovih postupaka jest istina o čovjekovu dostojanstvu. Aron prihvaća idolopokloničke želje naroda, ne ispravlja ih, ne kori ih. Njegovo ponašanje nije u skladu s njegovom pozicijom – naime, percipiraju ga kao vođu. Težinu takve neodgovornosti najbolje osvjetljava Ez 33,8: *Reknem li bezbožniku: Bezbožniče, umrijet ćeš! – a ti ne progovoriš i ne opomeneš bezbožnika da se vrati od svojega zloga puta, bezbožnik će umrijeti zbog svojega grijeha, ali krv njegovu tražit ću iz tvoje ruke.* Narator Izlaska će naglasiti: *ta Aron ih je pustio da padnu u idolopoklonstvo među svojim neprijateljima...* (Izl 22,25).

Prorok mora osvjetliti čovjeku njegovo palo stanje: jer spoznaja o narušavanju vlastita dostojanstva prvi je korak otvaranju Božjem milosrđu. Prorok to može jer, poput Mojsija, provodi vrijeme s Bogom.³¹ On je nositelj milosti, odnosa s Bogom zbog kojega Bog ostaje svojim milosrđem prisutan među narodom. S druge strane, onaj koji prijeći spoznaju palog čovjekova dostojanstva, stavlja se između čovjeka i Božje pravednosti jer čovjeku uskraćuje istinu.

7. Tko je pravedan čovjek?

Pravedan, ili *opravdan*, čovjek dostojan je Boga. Njegove su karakteristike u Starome zavjetu definirane u odnosu na Božji zakon; Psalam 1 izreći će to trima ne: *ne slijedi savjet opakih, ne staje na putu grešničkom, ne sjeda u zbor podrugljivaca.* Pozitivan izričaj slijedi u retku 2: *uživa u zakonu Gospodnjem i o Zakonu njegovu razmatra dan i noć.* Ps 15,2 pripustit će u Božju prisutnost samo onoga *tko živi čestito, koji čini pravicu, i istinu iz srca zbori.* Put do pravde je Zakon, pravda objavljena po Zakonu jest sama istina, ona sigurnost na koju se vjernik doista može osloniti. *Pravda je tvoja pravda vječita i Zakon tvoj sama istina* (Ps 119,142). Iako će Novi zavjet pojasniti da opravdanje biva po milosti,³² jasno je da se pravednost ljudska gradi poštivanjem Božjih zapovijedi, među kojima je najveća zapovijed ljubavi. Kad bi čovjek mogao savršeno i radi-

³¹ Isto.

³² Usp. Gal 3,11: *A da se pred Bogom nitko ne opravdava Zakonom, očito je jer: Pravednik će od vjere živjeti.*

kalno živjeti zapovijed ljubavi, njegova pravednost ne bi bila usmjeravana zakonima. U stanju nesavršenosti i neodgojenosti, čovjeku ostaje Zakon, koji ga odgaja i vodi. Zakon jamči pravo i pravdu, a njihov je preduvjet istina, zato je nepoštivanje istine prvi korak u potiskivanju prava i pravde: *Tako je potisnuto pravo, i pravda mora stajati daleko. Jer na trgu posrnu istina i poštenju nema više pristupa* (Iz 59,14).

8. Pravda i milosrde, jesu li istovjetni?

Prema enciklici *Dives in misericordia*, nisu. Ali i pravednost i milosrđe, kao djelo i volja Božja, imaju za cilj čovjekovo spasenje. Pravednost će otkriti objašnjivu stranu Božjih očekivanja, a milosrđe će otkriti postupke bezuvjetne i zato ponekad neobjašnjive Božje ljubavi.

Enciklika *Dives in misericordia*, poglavlje 4, naglasit će kako je milosrđe različito od pravde, ali *nije u suprotnosti s pravdom* jer ljubav po prirodi isključuje mržnju prema onome kome se jednom darovalo, *nihil odisti eorum quae fecisti* (Mudr 11,24).³³ Ove riječi otkrivaju dubok temelj pravde i milosrđa Božjega te se u poglavlju 5 iste enciklike, prisposodobom o milosrdnom Ocu (Lk 15), otkriva sadržaj božanskoga milosrđa, po stanju duše rasipnoga sina. U prisposodbi se podrazumijeva: sin, koji je iskusio Očevo milosrđe, morao je doći do dvije spoznaje, koje jedna drugu uvjetuju. Jedna mu je pravedno osvijetlila njegovo porušeno dostojanstvo, ocrtano hranom za svinje. Druga je spoznaja spoznaja milosrdne Božje ljubavi. I to je vrhunac na kojemu započinje novo stvaranje čovjeka: prepoznati ponovno svoje sinovsko dostojanstvo, zbog kojega se Bog kao Otac svojim milosrđem uvijek i sve više otkriva, opraštajući svaku krivnju. Zato je milosrđe, a ne zakon, konačan horizont ostvarenja svake pravde: najveće je blago čovjekovo *bogosinovsko* dostojanstvo koje pravda, zakon i norma moraju štiti i odgajati.

33 Usp. IVAN PAVAO II., *Dives in misericordia – bogat milosrđem. Enciklika o Božjem milosrđu* (30. 11. 1980.), Kršćanska sadanjost, Zagreb, 1994.

9. Isključuju li se pravednost i milosrđe?

Potrebna je velika razboritost i istančana empatija kako se čitatelj i vjernik ne bi izgubio u ovim riječima i slikama Boga. One su teške, povlače sa sobom velike emocionalne odgovore, stoga zahtijevaju osobnu uravnoteženost jer otajstvena stvarnost božanskog ostavlja vjernika u trajnom traženju, unatoč trajnom nastojanju da se Boga upozna i s Bogom bude. Samo će čovjek koji se trudi upoznati Boga, istinu i pravdu; nastojeći na putu kreposti, moći će prepoznati i grijehom narušeno čovjekovo dostojanstvo, i biti s njime *pravedan* u zahtjevu istine, ali *milosrdan* u stavu.

Stari i Novi zavjet uče da Bog ne podnosi grijeh zato što je svet, te poziva na obraćenje i pomirenje. Instrumenti obraćenja i pomirenja su razni, imaju svoj redoslijed i smisao, kao dio dobrog i uređenog svijeta; u tom kontekstu kažnjavanje krivca, po kazni koja je primjerena njegovu nedjelu, ne proturječi ljubavi Božjoj. Naprotiv, ljubavi pripadaju prije svega priznanje istine – što otkriva narušeno dostojanstvo, a potom kazna i ispravljanje, kao rehabilitacija dostojanstva. Enciklika *Caritas in veritate* navodi kako ljubav lišena istine postaje praznom ljuskom koja se puni koječime, sve dok ne postane suprotnost ljubavi samoj.³⁴ Ista je stvar i s Božjim milosrđem: kada ga se zaziva, a ne želi se gledati istinu, poimanje milosrđa se izvrće.

Ako netko želi nedjelo prekriti nazovimilosrđem, preskače važne zahtjeve pravednosti koje pred čovjeka stavljaju razum i objava, pa i samo milosrđe. Takvo ponašanje najčešće nije motivirano pravim milosrđem već nekom vrstom idolatrije u kojoj je Božja slika zamijenjena vlastitom, ili pak manjkom vjere u pročišćujuću snagu istine. Prema biblijskoj teologiji Starog i Novog zavjeta, i jedna i druga navedena motivacija od vjernika traže preispitivanje svojega odnosa prema prvoj zapovijedi.

34 Usp. CV, br. 3.

RIGHTEOUS AND MERCIFUL GOD

Summary

The righteousness and compassionate love of God are two key concepts of God's revelation and autorevelation through both Old and New Testament. Their importance and relevance are confirmed by the number of occurrences of these motives, but also by an ethical and theological dilemma which can eventually rise from the tension between love and justice. The aim of the article is to give a biblical-theological synchronical review of the themes of love and righteousness, in order to show that God's compassionate and saving love is revealed through the entire Old Testament, as well as to show that the demand of the truth is inherent in any accomplishment of justice and compassion.

Key words: righteousness, compassionate love, grace, truth, Moses, Aaron, guilt, sin.